अथाच्सन्धिः

इको यणचि ६।१।७७॥

इकः स्थाने यण् स्यादचि संहितायां विषये। सुधी उपास्य इति स्थिते॥

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य १। १। ६६॥

सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यम्॥

स्थानेऽन्तरतमः १। १। ५०॥

प्रसङ्गे सति सदृशतम आदेशः स्यात्। सुध्य् उपास्य इति जाते॥

अनचि च ८। ४। ४७॥

अचः परस्य यरो द्वे वा स्तो न त्वचि। इति धकारस्य द्वित्वेन सुध्ध्य् उपास्य इति जाते॥

झलां जश् झशि ८। ४। ५३॥

स्पष्टम्। इति पूर्वधकारस्य दकारः॥

संयोगान्तस्य लोपः ८। २। २३॥

संयोगान्तं यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्यात्॥

अलोऽन्त्यस्य १। १। ५२॥

षष्ठीनिर्दिष्टोऽन्त्यस्याल आदेशः स्यात्। इति यलोपे प्राप्ते—(यणः प्रतिषेधो वाच्यः)। सुद्ध्युपास्यः[१]। मद्ध्वरिः[२]। धात्रंशः[३]। लाकृतिः[४]॥

एचोऽयवायावः ६। १। ७८॥

१–'सुधी+उपास्यः' इति स्थिते 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' 'स्थानेऽन्तरतमः' इति सूत्रद्वयसहकारेण 'इको यणचि' इति सूत्रेण धकारेकारस्य यकारे 'अनचि च' इत्यनेन धकारस्य द्वित्वे 'झलां जश् झशि' इति पूर्वधकारस्य दकारे 'अदर्शनं लोपः' इति लोपसंज्ञायाम् अवगतायाम् 'अलोऽन्त्यस्य' इत्येतत्सहकारेण 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्यनेन यकारस्य लोपे प्राप्ते 'यणः प्रतिषेधो वाच्यः' इति तन्निषेधे वर्णसम्मेलने च कृते 'सुद्ध्युपास्यः' इति सिद्धम्, द्वित्वाभावे 'सुध्युपास्यः' इति; अस्य 'पण्डितैराराधनीयः' इत्यर्थः। एवं 'दद्ध्यानय, मद्ध्वरिः,' इत्याद्यपि ज्ञेयम्॥ २–मधुदैत्यशत्रुर्भगवान् विष्णुः॥ ३–ब्रह्मणो भागः॥ ४–लृकारो देवजातीनां माता तस्या आकृतिः स्वरूपम्॥

Scanned with CamScanner

एचः क्रमादय् अव् आय् आव् एते स्युरचि॥

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् १। ३। १०॥

[१]समसम्बन्धी विधिर्यथासंख्यं स्यात्। हरये। विष्णवे। ना[२]यकः। पा[३]वकः॥

वान्तो यि प्रत्यये ६। १। ७९॥

यकारादौ प्रत्यये परे ओदौतोरव् आव् एतौ स्तः। गव्[४]यम्। नाव्[५]यम्। (अध्[६]वपरिमाणे च) गव्यूतिः॥

अदेङ् गुणः १। १। २॥

अत् एङ् च गुणसंज्ञः स्यात्॥

तपरस्तत्कालस्य १। १। ७०॥

[७]तः परो यस्मात्स च [८]तात्परश्चोच्चार्यमाणसमका[९]लस्यैव संज्ञा स्यात्॥

आद्गुणः ६ । १ । ८७॥

अवर्णादचि परे पूर्वपरयोरेको गुण आदेशः स्यात्। [१०]उपेन्द्रः। [११]गङ्गोदकम्॥

उपदेशेऽजनुनासिक इत् १। ३। २॥

उपदेशेऽनुनासिकोऽजित्संज्ञः स्यात्। [१२]प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः। [१३]लण्सूत्रस्थावर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रलयोः संज्ञा॥

उरण् रपरः १। १। ५१॥

१-सम्बन्धिन उद्देश्या एचो विधेया अयादयस्त उभय एव चत्वारश्चत्वारस्तुल्य-संख्याः, तत्रैकारादीनां क्रमेणायादयः॥ २-'अधिभूर्नायको नेता' इत्यमरः॥ ३-'कृशानुः पावकोऽनलः' (अग्निः) इत्यमरः॥ ४-गोर्विकारो दध्यादिः॥ ५-नौकया तार्यम्—तरणीयं जलम्॥ ६-गोशब्दौकारस्य यूतिशब्दे परेऽवादेशो लोकेऽपि भवति मार्गपरिमाणे गम्ये। गव्यूतिरिति क्रोशद्वयस्य संज्ञा॥ ७-अस्योदाहरणम् 'अतो भिस ऐस्' इति॥ ८-अस्योदाहरणम् 'अदेङ् गुणः, वृद्धिरादैच्' इति॥ ९-अत्र पूर्वसूत्रात् सवर्णस्येत्यनुवर्तनात् समकालस्य सवर्णस्य संज्ञा इत्यर्थः, तेन हरिभिरित्यत्र भिस ऐस् न॥ १०-विष्णुः॥ ११-गङ्गाजलम्॥ १२-प्रतिज्ञा आनुनासिक्यं येषां ते तथोक्ताः पाणिनिप्रभृतिप्रोक्ता ये वर्णास्ते प्रतिज्ञाविषयानुनासिक्यवन्त इत्यर्थः॥ १३-लण् च तत् सूत्रं तत्र तिष्ठतीति लण्सूत्रस्थः स चासाववर्णश्च तेन सह उच्चार्यमाण इत्यर्थः। एवं च 'उरण् रपरः' इत्यत्र रशब्दो रप्रत्याहारबोधकस्तेन रलयोर्ग्रहणं सिद्धम्।

Scanned with CamScanner

ऋ इति त्रिंशतः संज्ञेत्युक्तम्। तत्स्थाने योऽण् स रपरः सन्नेव प्रवर्तते। कृष्णर्द्धिः[१]। तवल्कारः॥

लोपः शाकल्यस्य ८। ३। १९॥

अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्लोपो वाऽशि परे॥

पूर्वत्रासिद्धम् ८। २। १॥

सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धा, त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धम्। हर[२] इह, हरयिह[३]। विष्ण इह, विष्णविह॥

वृद्धिरादैच् १। १। १॥

आदैच्च वृद्धिसंज्ञः स्यात्॥

वृद्धिरेचि ६। १। ८८॥

आदेचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्। गुणापवादः। कृष्णैकत्वम्[४]। गङ्गौघः[५]। देवैश्वर्यम्[६]। कृष्णौत्कण्ठ्यम्[७]॥

एत्येधत्यूठ्सु ६। १। ८९॥

अवर्णादेजाद्योरेत्येधत्योरूठि[८] च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्। उपैति[९] उपैधते[१०]। प्रष्ठौहः[११]। एजाद्योः किम्? उपेतः। मा[१२] भवान्प्रेदिधत्। (अक्षादूहिन्यामुपसंख्यानम्)। अक्षौहिणी[१३] सेना (प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु) प्रौहः[१४]। प्रौढः। प्रौढिः। प्रैषः। प्रैष्यः। (ऋते च तृतीयासमासे)। सुखेन ऋतः सुखार्तः[१५]। तृतीयेति किम्? परमर्तः[१६]। (प्रवत्सतरकम्बल-वसनार्णदशानामृणे)। प्रार्णम्[१७], वत्सतरार्णम्[१८], इत्यादि[१९]॥

१-कृष्णस्य समृद्धिः॥ २-'आद्गुणः' इति गुणे प्राप्ते यलोपस्यासिद्धत्वान्न भवति, एवमन्यत्र॥ ३-हे हरे! विष्णो! अस्मिन् स्थाने स्थितो भव इति शेषः॥ ४-कृष्णस्यैकरूपता॥ ५-गंगाया जलस्य वेगः॥ ६-देवानामैश्वर्यम्॥ ७-कृष्णस्य कृष्णे वा उत्कण्ठा॥ ८-अवर्णाद् एजादिः 'इण्' धातुः 'एध' धातुश्च यत्र परः एवमवर्णाद् यत्र ऊठ् परस्तत्र पूर्वपरयोर्वृद्धिरेकादेशः॥ ९-समीपं गच्छति प्राप्नोति वा॥ १०-निकटे वृद्धिशीलो भवति॥ ११-दमनकाले स्कन्धरोपितकाष्ठवाहको वत्सः प्रष्ठवाडित्युच्यते अथवा प्रष्ठमग्रेसरं वहतीति प्रष्ठवाट् तस्य षष्ठ्यन्तं रूपं प्रष्ठौह इति॥ १२-न भवान् वृद्धिं करोतु॥ १३-'पूर्वपदात् संज्ञायामगः' इति णत्वम्। महाभारतेऽक्षौहिणीप्रमाणं यथा—रथाः २१८७०, गजाः २१८७०, अश्वाः ६५६१०, पदातयः १०९३५०—इयती सेनाक्षौहिणी॥ १४-प्रौहादिशब्दानां क्रमेणार्थः—प्रकृष्टस्तार्किकः। वृद्धिं गतः। प्रौढता। प्रेषणम्। दासः॥ १५-सुखेन गतः। १६-परमश्चासावृतश्चेति कर्मधारयः, न तु तृतीयातत्पुरुष इति भावः। अस्य परमो मुक्तोऽर्थः॥ १७-प्रकृष्टम् ऋणम्॥ १८-वत्सतरनिमित्तकम् ऋणम्॥ १९-आदिपदात् कम्बलार्णम्,

Scanned with CamScanner

उपसर्गाः क्रियायोगे १। ४। ५९॥

[1]प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञाः स्युः। प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उत् अभि प्रति परि उप—एते प्रादयः॥

भूवादयो धातवः १। ३। १॥

[2]क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः॥

उपसर्गादृति धातौ ६। १। ९१॥

अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्। [3]प्रार्च्छति॥

एङि पररूपम् ६। १। ९४॥

आदुपसर्गादेङादौ धातौ पररूपमेकादेशः स्यात्। [4]प्रेजते। [5]उपोषति॥

अचोऽन्त्यादि टि १। १। ६४॥

[6]अचां मध्ये योऽन्त्यः स आदिर्यस्य तट्टिसंज्ञं स्यात् ([7]शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्)। तच्च टेः। शकन्धुः। कर्कन्धुः। मनीषा।[8]आकृतिगणोऽयम्। [9]मार्त्तण्डः॥

वसनार्णम्, ऋणार्णम्, दशार्णो देशः, इत्यादीन्युदाहरणानि बोध्यानि॥

१–'प्रादयः' इति सूत्रमनुवर्त्याह—प्रादय इति॥ २–भूश्च वाश्च भूवौ, आदिश्च आदिश्च आदी, भूवावादी येषां ते भूवादय इति विग्रहः। तथा च भूप्रभृतयो वासदृशा इत्यन्वयः; भूसाहचर्याद् वाशब्दोऽनव्ययं गृह्यते, वासाहचर्याद् भूशब्दोऽसत्त्ववाची गृह्यते। तथाभूतौ भूवाशब्दौ क्रियावाचकावेवेति फलितार्थमाह—क्रियावाचिन इति॥ ३–प्रकर्षेण गच्छति॥ ४–अतिशयेन प्रकाशते॥ ५–उपगच्छति॥ ६–यथा मनस् इत्यत्र अच्समुदायो मकारोत्तराकारो नकारोत्तराकारश्चेत्यकारद्वयम्, तयोर्मध्ये अन्त्योऽच् नकारोत्तराकारः, स आदिर्यस्य समुदायस्य तादृशसमुदायः 'अस्' इति, तस्य टिसंज्ञा। शकादिशब्दे तादृशसमुदायः केवलाकाररूप एव व्यपदेशिवद्भावेन॥ ७–शकन्ध्वादिष्विति विषयसप्तमी, एवञ्च शकन्ध्वादिगणविषये पूर्वपदस्य टेरुत्तरपदावयवेऽचि परे पूर्वपरयोः पररूपमित्यर्थः।'शकन्धुः' इति पदस्य—शकस्य देशविशेषस्य अन्धुः कूप इत्यर्थः। 'कर्कन्धुः' बदरीफलम्, 'मनीषा' बुद्धिः॥ ८–आकृत्या स्वरूपेण गण्यते इत्याकृतिगणः, अयं भावः—एत एव शब्दा अत्र गणे एवंरूपेण निर्दिष्टा इत्येवं नियमो नास्ति; किन्तु, यत्र शब्दे पररूपं दृश्यते तद्विधायकं च शास्त्रं नास्ति स शब्दः शकन्ध्वादिः, एवं रीत्यान्यत्राप्याकृतिगण इत्यस्यार्थो ज्ञेयो यथा—चादिषु स्वरादिषु॥ ९–मार्त्तण्डः सूर्य्यः, मृताण्डादागत इति विग्रहे 'तत आगतः' इत्यण्विषये एव पररूपम्॥

Scanned with CamScanner

ओमाङोश्च ६। १। ९५॥

ओमि आङि चात्परे पररूपमेकादेशः स्यात्। शिवायों नमः। शिव एहि॥

अन्तादिवच्च ६। १। ८५॥

योऽयमेकादेशः[१] स पूर्वस्यान्तवत्परस्यादिवत्। शिवेहि[२]॥

अकः सवर्णे दीर्घः ६। १। १०१॥

अकः सवर्णेऽचि परे पूर्वपरयोर्दीर्घ एकादेशः स्यात्। दैत्यारिः[३]। श्रीशः[४]। विष्णूदयः। होतॄकारः॥

एङः पदान्तादति ६। १। १०९॥

पदान्तादेङोऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्। हरेऽव[५]। विष्णोऽव॥

सर्वत्र विभाषा गोः ६। १। १२२॥

लोके वेदे चैङन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभावः पदान्ते। गोअग्रम्, गोऽग्रम्। एङन्तस्य किम्? चित्रग्वग्रम्[६]। पदान्ते किम्? गोः॥

अनेकाल्[७] शित्सर्वस्य १। १। ५५॥

इति प्राप्ते[८]॥

ङिच्च १। १। ५३॥

ङिदनेकालप्यन्त्यस्यैव स्यात्॥

अवङ् स्फोटायनस्य ६। १। १२३॥

१-एकादेशे स्थानिद्वयम्, पूर्वः परश्च; तथा चाविकृतरूपे पूर्वस्थानिनि सति तत्सहिते समुदाये यो धर्मः स एकादेशविशिष्टे पूर्वान्तवद्भावेनायाति, एवमविकृते परस्थानिनि सति तत्सहिते समुदाये यो धर्मः स एकादेशविशिष्टे परादिवद्भावेनायाति; इत्येतत्फलितकथनम्॥ २-'शिव + आ + इहि' इत्यवस्थायाम् 'शिव + आ' इत्यत्र 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति दीर्घे प्राप्ते 'आ + इहि' इत्यत्र 'आद्गुणः' इति गुणे च प्राप्ते धातूपसर्गकार्यत्वेन गुणस्यान्तरङ्गत्वाद् दीर्घस्य बहिरङ्गत्वात् पूर्वं गुणे जाते 'शिव + एहि' इत्यवस्थायाम् 'अन्तादिवच्च' इत्यनेन पूर्वान्तवद्भावेनाङ्त्वे 'ओमाङोश्च' इति पररूपे सिद्धमिदम्। अस्य 'हे शिव आगच्छ' इत्यर्थः॥ ३-दैत्यशत्रुः॥ ४-लक्ष्मीपतिः॥ ५-'अव' इत्यस्य 'रक्ष' इत्यर्थः॥ ६-'एकदेशविकृतमनन्यवत्' इति न्यायेन गोशब्दत्वेऽप्येङन्तत्वाभावान्न प्रकृतिभावः। यस्य चित्रा गावस्तस्याग्रमिति शब्दार्थः॥ ७-अनेकाल् शिच्चादेशो सर्वस्य स्थाने भवतः॥ ८-अस्य 'सर्वादेशे' इत्यादिः॥

पदान्ते एङन्तस्य गोरवङ् वाऽचि। गवाग्रम्, गोऽग्रम्। पदान्ते किम्? गवि॥

इन्द्रे च ६। १। १२४॥

गोरवङ् स्यादिन्द्रे। गवेन्द्रः[1]॥

दूराद्धूते च ८। २। ८४॥

[2]दूरात्सम्बोधने वाक्यस्य टेः प्लुतो वा॥

प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ६। १। १२५॥

एतेऽचि प्रकृत्या स्युः। आगच्छ कृष्ण ३ अत्र गौश्चरति॥

ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् १। १। ११॥

ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यं स्यात्। हरी एतौ। विष्णू इमौ। गङ्गे अमू॥

अदसो मात् १। १। १२॥

[3]अस्मात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः। [4]अमी ईशाः। रामकृष्णावमू [5]आसाते। मात्किम्? अमुकेऽत्र[6]॥

चादयोऽसत्त्वे १। ४। ५७॥

[7]अद्रव्यार्थाश्चादयो निपाताः स्युः॥

प्रादयः १। ४। ५८॥

एतेऽपि तथा[8]॥

निपात एकाजनाङ् १। १। १४॥

एकोऽज् निपात आङ्वर्जः प्रगृह्यः स्यात्। [9]इ इन्द्रः। [10]उ उमेशः।

१-गवां पतिर्वृषभः॥ २-सम्यग्बोधनं सम्यग् ज्ञापनं न त्वभिमुखीकरणमात्रम्॥ ३-अदसम्बन्धिनो मकारादित्यर्थः॥ ४-'द्विवचनमिति तु नानुवर्तते' इति बोधयितुं बहुवचनमुदाहरति—'अमी ईशाः' इति। अस्य 'एते ईश्वराः' इत्यर्थः॥ ५-उपविशत इत्यर्थः॥ ६-असति माद्ग्रहणे एकारोऽप्यनुवर्तेत, माद्ग्रहणे कृते मकारादव्यवहितपरस्यैकारस्याभावान्नानुवृत्तिरिति॥ ७-सत्त्वं द्रव्यम्, तच्च लिङ्गसंख्यान्वितम्॥ ८-निपातसंज्ञकाः स्युरित्यर्थः॥ ९-इ विस्मये॥ १०-उ वितर्के, उमेशो महादेवः॥

‘वाक्यस्मरणयोरङित्[1]’; आ[2] एवं नु मन्यसे। आ[3] एवं किल तत्। अन्यत्र ङित्; आ ईषदुष्णम् ओष्णम्[4]॥

ओत् १। १। १५॥

ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः स्यात्। अहो ईशाः॥

सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे १। १। १६॥

सम्बुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्योऽवैदिके इतौ परे। विष्णो इति, विष्ण[5] इति, विष्णविति॥

मय उञो वो वा ८। ३। ३३॥

मयः परस्य उञो वो वाऽचि। किम्वुक्तम्[6], किमु उक्तम्॥

इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ६। १। १२७॥

पदान्ता इको ह्रस्वा वा स्युरसवर्णेऽचि।[7] ह्रस्वविधिसामर्थ्यान्न स्वरसन्धिः। चक्रि अत्र, चक्र्यत्र[8]। पदान्ता इति किम्? गौर्यौ—

अचो रहाभ्यां द्वे ८। ४। ४६॥

अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः। गौर्य्यौ। (न समासे)। वाप्यश्वः॥

१-अयं भाष्यश्लोकस्य चरमः पादः; पूर्णः श्लोकस्त्वित्थम्—

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः।
एतमातं ङितं विद्याद् वाक्यस्मरणयोरङित्॥ इति॥

२-इदं वाक्यस्योदाहरणम् अवश्यमेव त्वम् एवम्—उक्तप्रकारेण मन्यसे, इति तदर्थः॥ ३-किञ्चन वस्तु दृष्ट्वा तत्सदृशं प्राग्दृष्टं वस्तु स्मरति—आ एवं किल तत्—निश्चयेनैतादृशमेव तदासीदित्यर्थः॥ ४-किञ्चित्तापयुक्तम्॥ ५-शाकल्यमते प्रगृह्यसंज्ञायां सत्यामपि मतान्तरे तदभावेऽवादेशे तत्राप्येतन्मते वलोपः॥ ६-अत्र ‘पूर्वत्रासिद्धम्’ इत्यनेन वत्वशास्त्रस्यासिद्धत्वात् ‘मोऽनुस्वारः’ इति नानुस्वारः। वत्वाभावपक्षे ‘निपात एकाजनाङ्’ इति प्रगृह्यत्वे प्रकृतिभावः॥ ७-यदि कृतेऽपि ह्रस्वे यणादिकं स्यात्तर्हि ह्रस्वविधानमेवानर्थकं स्याद्दीर्घस्यापि यणि रूपवैचित्र्याभावादिति भावः॥ ८-अत्र चक्री चक्रपाणिर्विष्णुर्वर्तत इति शेषः॥

Scanned with CamScanner

ऋत्यकः ६। १। १२८॥
ऋति परे पदान्ता अकः प्राग्वद्वा[1]। ब्रह्म[2] ऋषिः, ब्रह्मर्षिः।
पदान्ताः किम्? आर्च्छत्[3]॥

इत्यच्सन्धिः।

१-'एङः पदान्तात्—' इत्यतः 'पदान्तात्' इति, 'इकोऽसवर्णे—' इत्यतः 'शाकल्यस्य ह्रस्वः' इति च वर्तते तदाह—प्राग्वदिति; पूर्ववदनेनापि ह्रस्व इत्यर्थः॥ २-अत्रापि ह्रस्वविधानसामर्थ्यात् 'आद्गुणः' इति गुणो न॥ ३-'आडजादीनाम्' इति जातस्याडागमस्य धात्ववयवत्वेन पदान्तत्वाभाव इति भावः, अत्र 'आटश्च' इति वृद्धिः। [illegible]

Scanned with CamScanner